

Xəbər verildiyi kimi, bugünlərdə “İqlim dəyişmələri şəraitində Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdləri, proqnoz və uyğunlaşma tədbirləri” mövzusunda Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin təşkilatçılığı və BMT-nin İnkişaf Proqramının dəstəyi ilə Bakıda hibrid formatda beynəlxalq konfrans keçirildi. Müzakirələrdə Xəzər dənizinin aktual problemləri, bu sahədə ölkəmizdə görülən tədbirlər, milli və regional uyğunlaşma planlarının və “Xəzər dənizinin ətraf mühitinin mühafizəsi üzrə Çərçivə Konvensiyası” timsalında regional əməkdaşlığın əhəmiyyəti qətiyyətlə vurğulandı.

Konfransda Xəzər dənizinin hazırkı və gözlənilən səviyyə tərəddüdlərini, həmçinin iqlim və səviyyə proqnozlarını nəzərə alaraq milli və regional uyğunlaşma tədbirlərinin müəyyən edilməsi üçün əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələləri diqqət mərkəzində oldu. Xəzər dənizinin problemləri ilə bərabər mütəxəssislər tərəfindən iqlim dəyişmələri üzrə hökumətlərarası ekspert qrupunun cari ilin iyun ayında Bonn şəhərində İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Elmi və Texniki aspektlər üzrə Yardımcı Təşkilatının 56-cı sessiyasında təqdim olunan qiymətləndirmə hesabatının nəticələri, son onillikdə iqlim dəyişmələri tempinin artması və gələcəkdə gözlənilən tərəddüdlərə dair həyata keçirilən tədqiqatlar ətrafında geniş fikir mübadiləsinin aparıldığı beynəlxalq elmi məclisdə bildirildi ki, Xəzərin təbii problemlərinin çoxsaylı süni əngəllərlə mürəkkəbləşdirilməsi yolverilməzdir.

Xəzər dənizinin axarı olmayan ən böyük qapalı su hövzəsi– gölüdür. Böyüklüyünə, hidroloji xüsusiyyətlərinə, bəzi fiziki-coğrafi amillərinə görə Xəzərə dəniz də deyirlər. Xəzər Yer kürəsinin ümumi göl sularının 44 faizini təşkil edir. Dənizin şimaldan cənuba uzunluğu 1200 kilometr, maksimal eni 466 kilometr, minimal eni 204 kilometr, ümumi sahil xətti 6,5 min kilometrdir. Sahəsi 371 min kvadratkilometr, həcmi 76 min kvadratkilometrdir. Orta dərinliyi 184 metr, ən dərin yeri Lənkəran çökəkliyində 1020 metr, ən dərin yeri Xəzərin şimal hissəsində 5 metrə 25 metr arasındadır. Abşeron astanasında orta dərinlik 198 metrdir. Dərbənd çökəkliyində bu göstərici 790 metrə çatır.

Qapalı hövzə olduğundan Xəzərin səviyyəsi dəyişkəndir. 2001-ci ilin müşahidələrinə əsasən, dənizin səviyyəsi dünya okeanından 28 metr aşağı olmuşdur. Enib-qalxma tərəddüdündən asılı olaraq dənizin səviyyəsi 10–20 faiz dəyişməyə məruz qalır və sahəsi orta hesabla 370 min kvadratkilometr təşkil edir. 1929-cu ildə Xəzərin sahəsi 422 min kvadratkilometr olmuşdur. Son 160 ildə dənizin enib-qalxması okean səviyyəsi ilə müqayisədə 25,2 metrə (1882-ci il) 29 metr (1977) arasında tərəddüd etmişdir. Ümumi enmə 3,8 metr, son 100 ildə isə 3,2 metr olmuşdur.

1975–1995-ci illərdə Xəzərin səviyyəsinin qalxması nəticəsində 12,5 min kvadratkilometr ərazi su altında qalmışdır. O zaman Azərbaycanda 48 min 450 hektar sahəni su basmış, ölkəmizə ümumi 2 milyard dollarlıq ziyan dəymişdir. Bakı buxtasında suya qərç olmuş Karvansaray adası, Lənkəranda su altında qalmış meşəlik göstərir ki, XII–XIII əsrlərdə Xəzərin səviyyəsi bugünkündən çox aşağı olmuşdur.

tökülən ümumi illik su axınının 90 faizi üç çayın – 80 faizi Volqanın, 6 faizi Kürün, 5 faizi isə Uralın payına düşür. Terek, Sulak və Samur çayları Xəzər suyunun 5 faizini, İranın kiçik çayları isə 4–5 faizini təşkil edir. Bu çayların içərisində Volqanın xüsusi yeri var, onun qarışdığı hissə Xəzərin ən “şirin” su hissəsi sayılır.

Buxarlanma çox getdiyindən və axarsız hövzə olduğundan Xəzər dənizinin suyu duzlidir. Volqa çayının

yan canlı orqanizmlər məhv olur. Xəzər dənizində çirklənmələrin əsas səbəblərindən biri də sahil zolağında, çimərliklərdə neft ləkələrinin qeydə alınması, iri sənaye müəssisələrində təmizləyici qurğuların effektiv işləməməsi və üzən vasitələrdə (gəmilərdə) döşəməaltı suların dənizə atılmasıdır.

Arxeoloji və tarixi məlumatlara görə, son 3 min ildə Xəzərin səviyyəsinin dəyişmə amplitudu 15

15 milyon 730 min kubmetr, faydalı həcmi isə 8 milyon 210 min kubmetrdir. Su anbarının çay boyu uzunluğu 70 kilometr, eni 3 kilometrədən 18 kilometrə qədər dəyişir. Maksimal dərinliyi 75 metr, orta dərinliyi 27 metr, sahil xəttinin uzunluğu 247 kilometr, su güzgüsünün sahəsi isə 605 kubkilometrdir. Mingəçevir Su Anbarı bəndinin üstün uzunluğu 1550 metr, eni 16 metr, hündürlüyü 80 metrdir. Bu, Avropada ən hündür bəndlərdən

Xəzərin təbii problemləri süni əngəllərlə mürəkkəbləşdirilmişdir

təsirindən şimalda duzluluq ən az 1–2 faiz, cənub-şərqdə isə ən çox 13–14 faiz təşkil edir. Bu duzluluq dünya okeanında olduğundan üç dəfə azdır. Duzluluğun aşağı olması dənizin qapalı olması və çay axınlarının böyük olması ilə əlaqədardır. Burada yerləşən Qarabogaşqol Xəzərin ən duzlu körfəzidir. Xəzərə tökülən çayların çoxluğu Azərbaycan sahilində qiymətli balıq növlərinin çox olmasına səbəb olur. Burada nərə, kütüm, ilanbalığı, xəşəm, qızılbalıq, naxa, uzunburun və s. balıqlar yaşayır. Ümumiyyətlə, Xəzərdə 101 balıq növü mövcuddur.

Vaxtilə Xəzərin okeanla əlaqəsinin olmasını okean üçün xarakterik olan 121 məməli növdündən yalnız sutininin Xəzərdə yaşaması bir daha sübut edir. Xəzərdə 5 ali bitki növü də vardır. Hazırda Xəzər dənizinin əsas sərvəti onun dibindəki neft və qaz yataqları sayılır. Azərbaycanda hasil olunan neftin 70 faizindən çoxu dəniz yataqlarından əldə olunur. Bundan başqa, dənizdə böyük həcmdə təbii qaz ehtiyatları da var. Bu gün Xəzər dənizi dünyanın enerji təhlükəsizliyində önəmli rol oynayan regionlardan biridir.

Xəzər dənizi həm də yer kürəsinin kütləli dənizləridən sayılır. Statistika-ya görə, bu dənizdə ildə 250 gün qasırğalı küləklər müşahidə olunur. Dəniz akvatoriyası hüdudlarında küləyin orta illik sürəti 4–6 sm/san tərtibindədir.

Xəzər dənizində palçıq vulkanları da geniş yayılmışdır. Bu hövzədə 500-ə qədər palçıq vulkanı aşkar edilmişdir. Onların xeyli hissəsi (169- dan çoxu) Cənubi Xəzərin akvatoriyasının payına düşür.

Xəzər dənizinin çirklənməsinin digər səbəbi də təbii axarların yaxınlığında və sahil zolağında fəaliyyət göstərən müəssisə və obyektlərdə formalaşan tullantıların düzgün idarə olunmamasıdır. Bunun nəticəsində Xəzər dənizi antropogen təsirə məruz qalır və su mühitində yaşa-

metrə yaxın olmuşdur. Bu sahədə aparılan müşahidələrin əsasını 1837-ci ildə Bakıda E.Lents qoymuşdur. Xəzərin səviyyəsi 10–15 ildən bir aşağı düşə bilər. Araşdırmalara görə, 250 il Xəzərdə enmə olur, sonra isə suyun səviyyəsi qalxır. 4 min il ərzində Xəzərlə bağlı 8 belə dövr olmuşdur. Sonuncu dəfə qalxma periodu 1800-cü ildə baş vermişdir. 1810–1820-ci illərdən sonra suyun səviyyəsi enməyə başlamışdır. Növbəti 25 il ərzində, təxminən, 2050-ci ilə qədər Xəzər dənizinin səviyyəsinin enməsi proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasının Baş naziri Əli Əsədov “Kür çayının aşağı axarında suyun axınının tənzimlənməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncamda qeyd edilmişdir ki, “Su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 15 aprel tarixli 1986 nömrəli sərəncamı ilə müvafiq komissiya yaradılmışdır. Su ehtiyatlarının icmalı su təchizatı, suvarma və energetika məqsədləri baxımından planlı, koordinasiyalı və optimal istifadə istiqamətində görülən tədbirlər sayəsində Kür çayı üzərində yerləşən və ölkənin ən iri sututarı olan Mingəçevir Su Anbarına əvvəlki illə müqayisədə daxil olan suyun həcmiminin azalmasına baxmayaraq, yığılmış suyun həcmimin, təxminən, 1 milyard kubmetr həcmində artırılmasına nail olunmuşdur. Lakin son illərdə dünyada, o cümlədən məhdud şirin su ehtiyatlarına malik Azərbaycan Respublikasında müşahidə edilən iqlim dəyişiklikləri ilə əlaqədar Mingəçevir Su Anbarında tələb olunan həcmnin toplanması mümkün olmamışdır.

Mingəçevir Su Anbarı Kür çayının Bozdağdan keçdiyi yerdə yaradılmışdır. Su anbarının və Su Elektrik Stansiyasının tikintisi 1953-cü ildə tamamlanmışdır. Su anbarının normal dolma səviyyəsində ümumi su tutumu

birdir, dəniz səviyyəsindən 71 metr hündürdür.

Alimlər bildirirlər ki, azsuluq dövründə Kür çayının aşağı axarında suyun azalması və 50 kilometrlik mənsəb hissəsində Xəzər dənizinin suyunun çayın suyunu qarışdırması nəticəsində duzlaşma dərəcəsinin artması baş verir. Bu da həmin ərazidə məskunlaşmış əhəlinin fasiləsiz içməli su və əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təminatında ciddi çətinliklər yaradır.

Qeyd edilən sərəncama əsasən, Kür çayının aşağı axarında azsuluq dövründə suqəbulədici qurğuların fəaliyyətində yaranan problemlərin və çayın mənsəb hissəsində müşahidə edilən suyun duzlaşma dərəcəsinin artmasının qarşısının alınması məqsədilə “Azməlsütəsərrüfat” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə tapşırılmışdır ki, texniki-iqtisadi əsaslandırma və layihə-smeta sənədləri hazırlanmaqla Kür çayının aşağı axarındakı suqəbulədici qurğuların normal istismarı üçün suyun səviyyəsinin tənzimlənməsi və mənsəb hissəsində suyun duzlaşma dərəcəsinin artmasının qarşısının alınması ilə bağlı təxirə salınmadan müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin etsin. İqtisadiyyat, Ekologiya və Təbii Sərvətlər, Fövqəladə Hallar Nazirliklərinə və Neftçala Rayon İcra Hakimiyyətinə tapşırılmışdır ki, öz səlahiyyətləri çərçivəsində sərəncamda qeyd olunan işlərin həyata keçirilməsinə zəruri köməklik göstərsinlər.

Xəzərə tökülən Kür çayının uzunluğu 1515 kilometrdir və 3 ölkənin– Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanın ərazisindən axır, 906 kilometr Azərbaycan ərazisindən keçir. Hövzəsinin sahəsi 188 min kubkilometrdir. Kür öz başlanğıcını Türkiyənin şimal-şərqindəki 2 min 740 metr yüksəklikdəki Şərqi Anadolu bölgəsi buzlaqlarından götürür, Türkiyə və Gürcüstandan keçərək Azərbaycan ərazisinə daxil olur və Neftçala rayonu ərazisində

Xəzər dənizinə tökülür. Əvvəllər Xəzər dənizindən Kür çayı vasitəsilə Tiflis şəhərinə qədər gəmi vasitəsilə gedilirdisə, hazırda çay üzərindəki su andarları və elektrik stansiyaları buna imkan vermir.

Uzunluğu 1 072 kilometr olan Araz çayı Türkiyə, İran, Ermənistan və Azərbaycan əraziləri ilə axıb Xəzərə tökülür. Çay öz mənbəyini Türkiyə ərazisindəki 2 min 990 metr yüksəklikdən Ərzurum dağlarından götürür. Azərbaycan Respublikası və İran ərazilərindən keçərək Sabirabad şəhəri yaxınlığında Suqovuşan adlanan ərazisində Kür çayı ilə birləşib Xəzər dənizinə tökülür. Azərbaycanlılar Kürə nisbətən Arazı sakit, aramlı axan çay sayırlar. Kür Dəli Kür, Araz isə Xan Araz kimi mənalandırılır.

Araz çayında yaranan ekoloji vəziyyət Kür çayında olduğundan da təhlükəlidir. Çayın sol qollarından biri olan Razdan öz suyunun çirklənmə dərəcəsinə görə Ermənistanda birinci yer tutur. Razdan, Çarensavan, Abovyan, Yerevan şəhərlərinin sənaye müəssisələrinin çirkab suları və çayın sahilində yerləşən başqa yaşayış məntəqələrinin məişət tullantıları bu çaya atılır.

Kür və Araz çaylarında suyun azalması təbii fəlakətdir. Amma bu o demək deyil ki, hər şey təbiətin ixtiyarına buraxmalıyıq. Suvarma sistemləri köhnədir. Beton kanallar yoxdur. Torpaqlar selləmə üsulu ilə suvarılır. Bu da həm su israfçılığına, həm də torpaqların şoranlaşmasına səbəb olur. Ona görə də, burada kompleks tədbirlər görülməlidir. Suya olan tələbatın ödənilməsi qonşu Gürcüstanda və Türkiyədə, həm də Azərbaycanda getdikcə Kür çayından daha çox su götürülməsinə səbəb olur ki, bu da nəticədə problem yaradır.

Hazırda iqlim dəyişiklikləri, bunun fonunda yaranan problemlər bütün dünyanın diqqət mərkəzindədir. Bu il yanvar–fevral aylarında görünmüş qarlıq olub. Əfsuslar olsun ki, yağıntı az olub. Qar yağan günlər də çox az olub. Çaylarda suyun əsas mənbəyi qar, qar-buz ehtiyatlarının əriməsi və yağışdır. Amma yağıntılar çox azdır. Əlbəttə ki, bu da vəziyyətə neqativ təsir göstərir. Əsas məqsədimiz harada əlverişli şərait varsa, orada suyun yığılması, qorunması və istehlakçıların su ilə

təmin olunmasıdır. Təbii ki, burada biomüxtəlifliyi də nəzərə almaq lazımdır. Çünki su ehtiyatlarının azalmasının biomüxtəlifliyə də çox mənfi təsiri var. Kürün getdikcə quruması qarşılıqlı olaraq Türkiyənin 1, Gürcüstanın 8, Azərbaycanın isə 20 bölgə əhalisi üçün fəlakət törədə bilər. Ölkə alimləri və mütəxəssisləri, müvafiq qurumlar bu problemin həlli yolunu beynəlxalq təşkilatlarla

müzakirə edirlər. Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdlərinin həll olunması üçün `sovet dövründə bir neçə layihə hazırlansa da, onların həyata keçirilməsi müxtəlif səbəblər üzündən mümkün olmamışdır. Bu layihələrdə Orta Asiyadan çəkilən kanal vasitəsi ilə çayların Xəzərə axdırılması, Aral dənizindən Kumamancı çökəkliyi vasitəsi ilə Aral sularının Xəzərə axdırılması, Rusiya ərazisindən şimala doğru axan çayların suyunun cənuba doğru Xəzərə axdırılması və s. nəzərdə tutulsa da, onlar həyata keçirilməmişdir.

Nə qədər qəribə olsa da, Xəzər dənizinin qurudulması haqqında ideyalar da mövcud olmuşdur. Bu ideyaların birini xatırlatmaq istəyirik. Xəzər dənizi neft ehtiyatlarına görə daim sovet dövlətinin və onun rəhbərliyinin diqqətində olmuşdur. Sovet diktatoru İ.V.Stalin müharibədən sonra neft sənayesinin əsas mütəxəssislərini qəbul edib, Xəzər dənizində neft istehsalını daha da artırmaq üçün onun dayaz yerlərinin qurudulması təklifini vermişdir. Bu barədə həmin müşavirədə iştirak etmiş həmyerlimiz N.Baybakov öz xatirələrində bildirmişdi. Stalinin bu ideyası sonrakı illərdə neft daşlarının yaranması və istifadəyə verilməsinə səbəb olmuşdur.

Bizim fikrimizcə, Xəzərin quruma ehtimalı çox azdır və bu hal dünyada baş verən iqlim dəyişiklikləri ilə əlaqədardır. Xəzərin səviyyəsinin belə artması və ya azalması Azərbaycan üçün nə dərəcədə əhəmiyyətlidir? Xəzərdə tez-tez sürətli şimal-qərb küləkləri əsir. Bunun nəticəsində dənizə tökülən Kür çayı qumlarla dolur. Bunun nəticəsi olaraq Xəzər suları əsasən küləklər nəticəsində Sabirabad rayonu ərazisinə qədər böyük problemlər yaradır. Buna görə də mütəmadi olaraq Kürün Xəzərə töküldüyü ərazilərdə çayın yataq hissəsi qumlardan təmizlənməlidir.

Xəzər dənizində onun səviyyəsinin dəyişməsinə Kür və Araz çaylarında olan su anbarlarının çox böyük rolu vardır. Bunu xüsusi olaraq Mingəçevir Su Anbarının timsalında aydın görmək olur. Bu su anbarında mövcud olan idarəedici orqanların sayının çox olması bəzən Kür çayında daşqın hadisələrinin baş verməsinə səbəb olur. Başqa sözlə, Mingəçevir Su Anbarında hazırda suyun səviyyəsinin müəyyən

edilməsində Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və s. 4 qurum iştirak edir. Buna görə də bu qurumların vahid bir təşkilatda birləşdirilməsi daha səmərəli olardı.

Neron BABAXANOV, İsmayıl ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universitetinin professorları